

ВСТУП

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ І МОДЕЛІ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ, ЩО ІНТЕГРУЄТЬСЯ

Наявність в арсеналі сучасної гуманітарної науки низки глибоких, фундаментальних рефлексій, спрямованих на теоретичне осмислення модернізаційного дискурсу як у діахронному, так і в синхронному аспекті, створюючи досить плідне підґрунтя для вивчення феномену модернізації, тим не менш не забезпечує повною мірою бажаного результату у вигляді розробки повноцінної теоретичної моделі. Сформульована свого часу американськими вченими теорія модернізації на новому етапі руху історії, не знайшовши належного продовження, так і не одержала завершеного вигляду. Визначення природи цього явища, його характеру, сутності, особливостей, які виявилися в ході осмислення нового фактичного матеріалу й які виходять за рамки напрацьованої на сьогоднішній день теорії або слабо співвідносні з нею, залишається справою майбутнього. Ця обставина помітно ускладнює завдання теоретичного обґрунтування будь-яких практичних положень, так чи інакше дотичних до проблем модернізації, причетних до них.

Пропонований увазі читачького загалу збірник статей, до якого увійшли матеріали двох наукових конференцій, проведених ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» протягом останнього часу, присвячено переважно саме прикладним аспектам трансформаційно-модернізаційних змін у різних країнах світу та в Україні. Питання загального плану, як і теоретичні проблеми модернізації, зачіпаються та висвітлюються в частині статей принагідно, побіжно. Автори, не змовляючись, виходили з того, що сучасна наука мала б зосередити зусилля не на розробці нової теорії модернізації як такої, а на виявленні закономірностей та обставин, спроможних забезпечити передумови для здійснення модернізаційного стрибка в тому чи іншому конкретному національному середовищі. Її матеріали, в яких цим питанням приділено більшу увагу, виділено в окремий структурний підрозділ – Частину I: «Концептуальні засади модернізаційних процесів», в якій окремо подано підрозділ, складений з матеріалів, у центрі уваги яких перебуває проблематика, пов'язана з діяльністю неурядових організацій та її значенням для вдосконалення національних суспільно-політичних просторів. Інші тексти збірника об'єднано в Частині II під загальною назвою: «Світовий досвід модернізації: національні модернізаційні моделі». Всередині цієї частини статті структурно розподілено за регіональною ознакою.

Свідомо не включаючись до дискусії з приводу теоретичних засад і загальних проблем модернізації, не намагаючись на підставі нового модернізаційного досвіду, набутого на рубежі ХХ-ХХІ ст., сформулювати оновлене розуміння природи й особливостей цього явища й як процесу, й як результату (або сукупності результатів), – автори збірника зосередили увагу на конкретних виявленнях модернізаційних практик в окремих країнах та регіонах світу. Параметри тлумачення модернізації, загалом, вкладаються в

діапазон, визначений поглядом на неї, з одного боку, як на демократизацію, з іншого, – як на європеїзацію у вигляді копіювання зразків, запозичених з практики держав Європейського Союзу, причому, не лише «старих», а й нових, з числа країн Центральної Європи і Балтії. Превалуючим є розуміння модернізації як процесу, спрямованого на досягнення певних економічних, політичних, технологічних параметрів розвитку, наявних на Заході, шляхом перенесення інонаціонального досвіду на власне національне тло.

Висновок, згідно з яким трансформаційно-модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століть у країнах Центральної, Південно-Східної, Східної Європи, Балтії, інших регіонах виявилися наслідком ситуативного збігу низки як внутрішніх, так і зовнішніх факторів за провідної ролі останніх у визначенні цілей трансформації та її домінуючого алгоритму, авторами збірника не заперечується, хоча прямо й не формулюється. Багато хто з авторів, представлених у збірнику, воліє користуватися запропонованим С. Гантінгтоном поняттям «демократичних хвиль» з арсеналу теорії модернізації в її класичному вигляді, розробленому в Сполучених Штатах Америки протягом 1950-60-х рр. За традицією, що склалася протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., прийнято вважати «класичною», нормативною модернізацією перехід на європейські рейки державно-політичного, економічного, громадського розвитку за моделлю, розробленою й апробованою в Сполучених Штатах Америки та в провідних країнах Західної Європи. Визнання існування нормативної моделі модерну, уособленням якої вважається євроатлантичний Захід, є поширеним. Впровадження такої моделі й розглядається як модернізаційний дискурс.

У річизці такого підходу модернізація у країнах «другого» і «третього» світів, зокрема в державах Центральної Європи (постсоціалістичного світу), яким у збірнику приділено особливу увагу, відтак, розуміється як складова ширшого процесу поступового включення їх до кола країн, побудованих за принципами сучасної ефективної держави. Те саме подеколи стосується й країн, які не належать до західноєвропейської історичної традиції.

Євроцентричний або максимально наближений до нього підхід притаманний для значної кількості статей, представлених у збірнику. Попри його певну спрощеність, він дозволяє дати виважений, об'єктивний «зріз» модернізаційних практик у різних країнах та регіонах світу. Залишаючись зразком у багатьох відношеннях, європейський або євроатлантичний модерн вичерпує притаманну йому протягом тривалого часу місію «переналаштування» незахідних культурних програм. З матеріалів збірника добре видно, що, вступаючи у період співіснування і конкуренції з іншими версіями модерну, які виникли на підґрунті цих програм, Захід, нехай швидше за інерцією, все-таки зберігає лідерство у світовому модернізаційному процесі, проте позбавляється монополії на володіння «ключем» для модернізації.

Для сучасного модернізаційного дискурсу характерна відсутність єдності підходів та поглядів щодо нормативної моделі модерну й самого факту її існування. Існує досить значний обсяг фахової літератури, в якій на великому й різноманітному фактичному матеріалі розкрито суперечливий вплив інтеграції

постсоціалістичних країн Центральної, Південно-Східної Європи та Балтії до Євросоюзу на перебіг модернізаційних процесів у кожній з них, а також на їхні результати в різних сферах життя. Користується популярністю актуалізована представниками цивілізаційного аналізу в історичній соціології Ш. Айзенштадта та Й. Арнасона концепція множинності модернів (multiple modernities), яка ставить під сумнів монополію США і Західної Європи у визначенні єдино вірного і можливого шляху до модернізації, визнаючи можливість формування сучасних «модерних» суспільств на різних культурно-цивілізаційних засадах, а також факт існування різноманітних інституціонально-ідеологічних паттернів за межами Європи й євроатлантичного світу, котрі, безумовно, відносяться до модерну, хоч і, за словами Ш. Айзенштадта, «перебували під потужним впливом специфічних культурних посылко, традицій і історичного досвіду»¹.

У матеріалах збірника знайшла певне відображення така особливість трансформаційно-модернізаційних процесів у світі загалом та на пострадянському просторі зокрема, як дуалізм, поділення в часі й у просторі двох модернізаційних парадигм, одну з яких зумовлено зміною державно-політичного та соціально-економічного ладу, а також геополітичної орієнтації та інтеграційних пріоритетів, другу – включенням до глобалізаційного дискурсу. Вони мають точки зіткнення й спільні елементи, проте є різними як за цілями та засобами їхнього досягнення, так і за рушійними силами, ресурсною базою, концептуальним наповненням та інформаційним супроводом.

Модернізація в окремо взятій країні – назвемо такий її тип «національним» – у сучасному світі, охопленому глобалізацією, йде паралельно з модернізацією глобальною, нерідко співпадаючи й навіть в окремих сегментах зливаючись з нею. У більшості випадків модернізація національна виявляється підпорядкованою модернізації глобальній, яка є процесом змін і перетворень, спільним для більшості країн світу й для сучасного світу загалом. Окремі країни, охоплені процесами національної модернізації, включаються до загального модернізаційного простору на глобальному рівні, виявляючись у цьому випадку не самодостатнім цілим, а лише одним з елементів глобальної модернізації. Трапляється, що наслідки та результати – кінцеві або проміжні – останньої проголошують державно-політичними елітами в тих чи інших країнах (особливо, в тих, в яких національна модернізація йде з перемінним успіхом або пробуксовує) їхнім – еліт – досягненням. Така підміна понять здійснює, як правило, негативний вплив на модернізаційні практики, відволікаючи увагу від реальної роботи, спрямованої на дійсну, а не уявну, декларативну модернізацію.

Модернізація часто-густо отожднюється з трансформацією або ж з реконструкцією, реформуванням, тобто, з будь-яким процесом, який

¹ Eisenstadt S.N. Modernization, protest and change. – NJ, Englewood Cliffs, 1966 – 166 p.; Eisenstadt S.N. Multiple modernities // *Daedalus*. – Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – Vol. 129, N 1. – P.1-29

передбачає зміни, заміну того чи іншого попереднього стану, що мав місце в минулому, на наступний стан, якого досягають після здійснення певних дій та кроків і внаслідок їхнього здійснення. Під поняття модернізації прийнято підводити також зміни державно-політичного устрою. Загалом таке ототожнення може бути коректним, але з деякими обмеженнями й уточненнями, за умови дотримання певних рамок, з урахуванням певних додаткових чинників і контекстів. Варто відзначити, що в цьому контексті у збірнику зроблено два важливі висновки. Перший – про те, що перенесення європейської моделі до світу, побудованому на інших, ніж Західна Європа традиціях, цінностях, засадах, не всюди спрацювало, як належить. Другий – про те, що до європейської моделі слід підходити критично, бо вона не позбавлена суперечностей, недоліків, а її застосування в Центральній, Східній Європі супроводжувалося низкою проблем, призвівши до не завжди позитивних наслідків.

Щодо оцінки результатів модернізації у країнах ЦЄ, зокрема, у Польщі, тут у авторів збірника простежується цілком стабільна однаковість: суцільний позитив, який має служити прикладом для України без будь-яких обмежень та застережень. Такий погляд контрастує з власними оцінками тих самих поляків, дехто з яких вважає, що модернізацію в Польщі можна вважати лише частково успішною, хоча б через те, що надто багато соціальних груп польського населення опинилося на узбіччі перемир'я, пристосування мільйонів поляків до нової ситуації йшло й іде дуже хворобливо.

Якщо вести мову про аспекти трансформаційно-модернізаційних змін, на які авторами збірника звернуто увагу лише побіжно, й які чекають на дальше вивчення, слід згадати, приміром, недостатню увагу аналітиків до соціальної ціни модернізацій. На жаль, не знайшли належного відображення процеси контрреформ, контрмодернізацій, прикладом яких могла б слугувати, скажімо, «контрреформа» пенсійної системи, про яку останнім часом заговорили в Польщі. Повз увагу авторів матеріалів, присвячених країнам Південно-Східної Азії та процесам модернізації, які в них відбувалися, пройшла тема «розвиваючої держави» як фундаментальної основи модернізаційної моделі, поширеної в регіоні. Утім, висновок, згідно з яким рушійною силою економічного ривка та соціально-економічних перетворень в Японії, Південній Кореї, Сингапурі, Тайвані, інших державах регіону була саме «розвиваюча держава», імпліцитно міститься у тексті.

Водночас авторам вдалося відійти від доволі поширеного в сучасному українському науковому дискурсі уявлення про модернізацію як про певну задачу, для розв'язання якої достатньо політичної волі та певного набору відповідних ресурсів, що мають бути залучені до модернізаційного процесу. Якби все було так просто, якби модернізація була «задачею», то ми б давно спостерігали модернізований світ. Проте ми цього не бачимо, ми бачимо дуже невелику кількість модернізованих країн. Через те, що модернізація – це не задача, а проблема. Задача розв'язується за певною формулою: є формула, працювали за цією формулою – одержали розв'язання задачі. А з модернізацією так не виходить.

Хоча про існування свого роду загальної «формули» модернізації в сучасному світі вести мову можна. Спираючись на матеріали збірника, її доцільно було б представити як сумарний вимір трьох незалежних один від одного, але у специфічний спосіб пов'язаних один з одним процесів: трансформації, інтеграції, глобалізації.

Модернізація, як свідчить світовий досвід, буває істинна та ілюзорна. Перша передбачає зростання в процесі змін, її результатом виявляється покращення умов життя як держави, суспільства, так і окремо взятого громадянина, людини. Друга пов'язана зі змінами, але зростання не гарантує й не забезпечує, її результат – поява нового, яке далеко не завжди є кращим за старе. Відповідно виникає проблема забезпечення модернізації ресурсами. Модернізація, незабезпечена додатковими ресурсами або навіть забезпечена ними недостатньою мірою, навряд чи може розглядатися як повноцінна.

Будь-яка модернізація завжди здійснюється з тією чи іншою метою. Мета може бути відкритою або прихованою, але вона неодмінно є. Нерідко те, що є лише інструментарієм для здійснення модернізаційних за своєю сутністю змін і перетворень, подається й сприймається як їхній кінцевий результат. Тоді спрацьовує принцип: «модернізація заради модернізації», – який навряд чи можна вважати прийнятним. Криза цілепокладання є в модернізаційних практиках одним з найважливіших чинників прямої негативної дії. Однією з можливих причин виникнення такої кризи та її поглиблення аж до масштабів, які ставлять під загрозу процес модернізації, може бути бажання національних еліт приховати дійсні мотиви перетворень – уявними, пропагандистськими. У випадку з країнами Центральної Європи дійсні причини модернізаційного стрибка на рубежі XX і XXI століть пов'язані, з одного боку, з необхідністю вписатися до світової системи після відносно тривалого періоду існування поза її рамками, з іншого, – з доцільністю кардинальної зміни геополітичної орієнтації та інтеграційного вектору, дистанціювавшись від Росії та підключившись до проекту об'єднаної Європи у форматі Європейського Союзу.

Проблеми на цьому шляху виникли передусім через те, що те, що добре й ефективно працює в країнах так званого «органічного» капіталізму, не обов'язково запрацює з такою ж віддачею у країнах капіталізму «неорганічного» й, тим більше, тих, які перебувають у стадії трансформації. Демократична правова держава й ринкова економіка на засадах лібералізму не становлять цінності як такі, самі по собі. Вони мають довести свою ефективність, підтвердити, що цілі, які ставилися, досягнуті. Якщо цього зробити не вдається або вдається не повною мірою, як це сталось у країнах ЦЄ, громадська думка змінює своє ставлення до демократичних процедур і ринкових практик з виразно позитивного на стримане, а згодом – і на негативне. Демократія та ринок – це якраз інструменти модернізації. З їхньою допомогою має бути досягнуто вищий рівень державної організації, політичного процесу, громадянського суспільства, громадського й індивідуального життя.

«Модернізація» валютних резервів національного банку певної держави мала б виявлятися в їхньому збільшенні. Ніякі зміни правління або

вдосконалення структури установи, жодні запрошення кращих іноземних фахівців банківської справи розглядати як модернізацію не доводиться. Принципово важливе значення мають критерії успішності модернізаційних наслідків. Зовнішні оцінки далеко не завжди збігаються з внутрішніми, а також з відчуттям суспільства тієї країни, що включається до модернізаційного процесу. Прикладом тут може слугувати Угорщина: 1997 р. Єврокомісія констатувала позитив, назвавши її «країною з функціонуючою ринковою економікою», у той час, як в угорському суспільстві та політичному класі визрівали негативні явища («холодна громадянська війна»). Останні слід розглядати як одну зі складових *ціни*, сплаченої за перехід до європейської моделі розвитку.

Для країн ЦЄ та Східної Європи модернізація виявилася насамперед трансформацією із системи соціалістичної економіки централізованого планування до системи ринкового капіталістичного господарювання. Надії на те, що вона автоматично приведе до переходу цих країн з «другого» світу до світу «першого», того, де зібрано двадцять – двадцять п'ять найзаможніших, високо розвинутих країн, не справдилися. Якщо якийсь рух у системі «трьох» світів і мав місце в даному випадку, то не швидше, був рух у напрямі наближення не до «першого» – багатого, – а до «третього» – бідного – світу. Головна причина такого ефекту полягала в тому, що трансформаційні перетворення не давали жодних гарантій успіху, вони лише забезпечували підґрунтя для включення країн, що підключалися до трансформаційно-модернізаційної парадигми розвитку, до глобальної системи конкуренції. Відповідальність за реальні наслідки участі в конкурентній боротьбі при цьому змушені були повністю брати на себе самі ці країни й їхні уряди.

Для країн постсоціалістичного та пострадянського простору модернізація за нинішніх умов і обставин у найтісніший спосіб пов'язана з геополітичним вибором та реалізацією нових інтеграційних проєктів. По суті, дві можливості: інтеграція до ЄС, супроводжувана модернізацією за європейськими зразками, або інтеграція до проєктів Москви (як варіант – утримання від надмірного зближення з Євросоюзом), супроводжувана модернізацією за зразками Росії. Чимало польських експертів нині прямо вказує на те, що ЄС – це найкращий інструмент модернізації. Дехто, щоправда, додає при цьому, що існує ще й «третій шлях» (крім «європейського» та «російського»): модернізація власними силами за рахунок власних ресурсів (варіант – залучення ресурсів з інших, не з Європи, не з Росії джерел). Він, проте, розглядається як малоймовірний, більшою мірою теоретичний, ніж такий, що пов'язаний з практикою.

Зі світового досвіду, узагальненого в матеріалах збірника, впливає, що процеси модернізації у переважній більшості випадків супроводжувалися активним втручанням держави, державним регулюванням. Модернізаційний потенціал бізнесу в різних країнах і регіонах світу виявив себе по-різному. Там, де держава вдалося забезпечити лідерську роль та переконати в доцільності саме такого варіанту поведінки суспільство, модернізація відбувалася з помітно більшою результативністю та з меншими негативними конотаціями. Саме держава й державне регулювання мають належний потенціал для того, щоб

спрямувати трансформаційно-модернізаційний процес у річище, окреслене не лише вузько економічними, чисто ринковими критеріями, а й тим, що деякі фахівці називають політико-економічними імперативами, маючи на увазі, крім усього іншого, й соціальні моменти.

Узагальнення світового досвіду модернізації дає багатий матеріал для аналізу такого явища, як «втома» від модернізаційної гонитви, під якою дослідники з різних країн світу, зокрема, й з Центральної Європи пропонують розуміти страх населення від нових витків та поворотів модернізаційних практик, причому, як на національному, так і на глобальному рівні. Про цей вимір модернізаційної парадигми багато пишуть у Польщі, Чехії, Угорщині, тобто в країнах регіону, широко відомому як позитивний приклад модернізації, достойний наслідування. Досвід цього регіону, дійсно, заслуговує на те, щоб бути проаналізованим і поширеним в інших державах, проте не лише в позитивному ключі, а й під кутом зору критичного ставлення до певних явищ і тенденцій.

Досвід Угорщини, приміром, дає багатий матеріал для дослідження втоми від модернізації середнього класу, представника якого в якійсь момент забракло сил і терпіння для того, щоб пережити чергове «прискорення» економічних змін, яке несло в собі погіршення умов їхнього матеріального забезпечення та рівня життя населення. Можна з великою долею вірогідності припустити, що подібне відчуття було знайоме не лише угорському середньому класу, а й іншим соціальним групам угорського суспільства. А також суспільствам чеському, словацькому, польському, які зіткнулися зі схожими загрозами та викликами. Їх об'єднала – цього разу не в позитиві, а в негативі – спільна проблема, зумовлена типологічною подібністю національних модернізаційних моделей. Ті значні групи середнього класу, які свого часу повстали проти соціалістичної системи, взявши на себе роль провідної рушійної сили її руйнування, у новій, заснованій на демократичних і ринкових засадах, системі зіткнулися із серйозними труднощами, відчувши сильне розчарування.

Мету, яку вони переслідували, було нібито досягнуто, проте практичні результати цього виявилися для багатьох з них мало прийнятними. Це сталося, насамперед, під впливом такого феномену, як криза пристосування до модернізації, зумовлена критичною напругою конкурентної боротьби за умов глобалізації. Потрапивши в таку ситуацію, середні класи в Угорщині, Польщі, Чехії, відмовляючись від захоплення «чистим» лібералізмом, почали вже з антиліберальних позицій дивитися на систему формально рівноправної та формально абсолютно вільної політичної та ринкової конкуренції, на модель парламентської демократії й на багато інших речей. Як «втома», так і «криза пристосування», про які йдеться, стали наслідком модернізації та змін, які вона зумовила й викликала, й до яких значна частина суспільств у багатьох країнах виявилася неготовою. Особливо це твердження стосується представників старшого та середнього поколінь.

Хочеться вірити, що уміщені в збірнику наукові розвідки стануть у нагоді українським і зарубіжним науковцям для подальших плідних досліджень

модернізаційних і трансформаційних перетворень з метою виведення найсприятливішого алгоритму та практичних рекомендацій для здійснення суспільно-політичних перетворень, які дозволять мінімізувати негативні явища на транзитивному шляху і забезпечуватимуть економічне зростання країн та реальне забезпечення прав і свобод їх громадян.

Рудяков П.М.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»